

УДК 811.161.2'367

DOI: 10.31471/2304-7402-2019-2(54)-88-94

СУБ'ЄКТНІ КОМПОНЕНТИ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕНЬ ІЗ ПРЕДИКАТИВАМИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

О. А. Семенюк

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; кафедра української мови; 76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380(342)59-60-08; e-mail: ok.semeniuk@gmail.com

Статтю присвячено дослідженню суб'єктних компонентів семантичної структури речень із предикативами емоційного стану. У ній розглянуто лексичне наповнення суб'єктних синтаксем, засоби формальної репрезентації експерієнсива, особливості їх співвіднесення з елементами денотативної ситуації, представленої в аналізованих реченнях.

Ключові слова: *предикативи емоційного стану, предикат, суб'єкт емоційного стану.*

Дослідження семантичної структури речень із предикативами на позначення емоційного стану передбачає аналіз її компонентів. Предикативи емоційного стану, виконуючи функцію предиката у реченні, бувають звичайно одновалентними, а в максимальному вияві – двовалентними [2, с. 99]. У першому випадку вони відкривають позицію суб'єкта емоційного стану – експерієнсива, у другому – позиції суб'єкта та об'єкта стану.

Дискусійні питання, пов'язані з функціонуванням об'єктної синтаксеми у структурі емоційно-статальних речень, висвітлено у розвідці [9]. Метою цієї статті є аналіз суб'єктних компонентів речень із предикативами емоційного стану. Зокрема, ставимо перед собою завдання з'ясувати лексичне наповнення суб'єктних синтаксем, простежити зв'язок між семантикою предиката та способом представлення експерієнсива, охарактеризувати засоби його формальної репрезентації, окресливши таким чином особливості відображення учасників денотативної ситуації емоційного стану, що знаходять мовне втілення у досліджуваних конструкціях, на лінгвальному рівні.

Формальним репрезентантом суб'єкта емоційного стану у реченнях із предикативами є давальний відмінок конкретного імені (*Христі зробилося страшно* (Панас Мирний); *Невесело мені* (О. Довженко); *Йому стало жаль Ольги* (В. Симоненко)), який у граматичній системі української мови наділений диференційною семантико-синтаксичною ознакою пасивності [2, с. 99] і вказує “на семантичний відтінок підпорядкованості особи відповідному станові” [3, с. 113].

У реченнях на позначення емоційного стану роль суб'єкта виконує ім'я з конкретною семантикою, оскільки предикати стану через свої се-

мантичні характеристики не можуть сполучатися з родовими термами. У зв'язку з тим, що суб'єктом емоційного стану у денотативній ситуації виступає особа, це конкретне ім'я у типових випадках є назвою особи: власним або загальним іменем чи співвідносним з ними особовим займенником: *Володькові робиться сумно* (У. Самчук); *Гірко стало лісничому* (Р. Іваничук); *Йй було так гірко на душі, що не могла з собою упоратися* (О. Кобилянська); *Йому одразу стало весело, а мені гірко* (М. Стельмах).

Назви не-осіб можуть функціонувати у ролі суб'єкта емоційного стану лише за умови, що їх референтам приписується притаманна людині здатність переживати певні емоції, настрої, психічні стани, тобто при персоніфікації. Пор. приклади, у яких персоніфікації зазнають земля, рослини, явище природи, продукти творчої діяльності людини, набуваючи при цьому здатності виступати суб'єктами емоційних станів: *Весело землі: Цвіте, красується цвітами, Садами темними, лугами* (Т. Шевченко); *В лісах блукають згорблені колоси – дерева, неприкаяні, як ми. Їм сумно, як і нам; Як виє вітер, наче йому страшно і наче сумно, наче він старий; А я дивлюсь і думаю про вірші. Коли їм сумно – хай вони сумують* (З творів Л. Костенко).

Засобом вираження суб'єкта емоційного стану в аналізованих реченнях можуть бути й іменники-партитиви *душа* і *серце*, наприклад: *Коби ти очі не пускав долину, але вгору, то легше би твоїй душі було* (В. Стефаник); *Душі було також спокійно, як і тілові* (В. Підмогильний); *Тяжко моєму серцю!* (П. Куліш); ... *біля воріт угледіла коня вороного, й серцю так терпко стало від радісного болю* (Є. Гуцало). У подібних випадках представлено метонімічне перенесення імені з цілого (людина як суб'єкт стану) на його частину (душа, серце, які у наївній мовній картині світу виступають осердям духовного, емоційного життя). З іншого боку, при такій семантичній функції лексем *душа*, *серце* має місце персоніфікація: будучи невід'ємними частинами носія емоційного стану, ці умовно відокремлені від людини субстанції перебирають на себе її властивості, зокрема здатність переживати емоції, причому окремо від особи і незалежно від неї. На думку дослідників, образне розчленування людини і заміщення цілого його частиною є одним із засобів позначення пасивності реального суб'єкта, оскільки партитив сприймається як непряма вказівка на відсутність у реального цілісного суб'єкта власної ініціативи, волі, наміру [7, с. 117].

Лексеми *душа* і *серце* у значенні “персоніфікована психіка людини як суб'єкт її емоційних станів” вживаються у тій же формі давального відмінка й у тій же синтаксичній позиції, що й цілісні найменування особи, пор.: *Коби хоч де побачитися, наборзі до себе всміхнутися, легше стало б серцю, що б вже там не було, – а так...* (О. Кобилянська) – *Коби хоч де побачитися, наборзі до себе всміхнутися, легше стало б дівчині (їй, Тетяні...); коли так душу випалила зрада, то вже душа так наче й не болить. Вже ні за чим на світі їй не шкода* (Л. Костенко)

– *Вже ні за чим на світі Марусі (людині, жінці...) не шкода; Тяжко йому серцю буде у перші годи...* (Г. Квітка-Основ'яненко) – *Тяжко мені буде у перші годи* – наведені речення з партитивними іменниками семантично тотожні реченням з іменниками (чи співвідносними займенниками), що позначають особу як цілісну сутність.

Суб'єкт емоційного стану може мати розчленовану форму вираження, наприклад: *Балабусі стало легше на душі* (І. Нечуй-Левицький); *І все ясніше та ясніше ставало в неї на серці* (В. Козаченко); *Як повіяли вітри, як зашуміли високі сосни і застогнали старі груші недалеко хати, то моторошно ставало на душі малого хлопця* (Б. Лепкий). Формальні репрезентанти суб'єкта у подібних випадках можна схематично зобразити так: давальний відмінок імені особи + *на (у) душі (серці)* (*Балабусі на душі; йому в серці*), *у* + родовий відмінок імені особи + *на (у) душі (серці)* (*в неї на серці*), *на (у) душі (серці)* + родовий відмінок імені особи (*на душі хлопця*). Перелічені сполуки конкретних імен та прийменниково-відмінкових форм лексем *душа, серце* передають загально-суб'єктну і суб'єктно-просторову семантику. При цьому імена у формі давального чи родового відмінків позначають суб'єкт емоційного стану як цілісну особу, а суб'єктно-локативні форми *на (у) душі (серці)*, що характеризують “наївну геометрію” внутрішнього світу людини [1, с. 56-57], у формі просторового компонента маніфестують суб'єкт шляхом найменування його невід'ємних складових – душі чи серця як “предметів психічного світу” (Н.Д. Арутюнова).

Конкретне ім'я на позначення особи, що переживає емоційний стан, може опускатися: *Ставало спокійно і тепло на серці* (М. Коцюбинський); *На душі невідь-чого стало кисло* (В. Шевчук); *По шумі денних голосів На серці тихо, сумно, чисто* (М. Рильський); на цю особу може вказувати присвійний займенник: *Спи, моя гіллячко голуба, Тихо в моїм серці і щасливо* (М. Вінграновський); *В її серці було ще холодніше, ще темніше, як у бориславським закавулку* (І. Франко). Коли носій емоційного стану представлений просторово-суб'єктною формою без конкретного імені, уявлення про цілісний реальний суб'єкт зводиться до партитивного образу пасивної зовнішньої оболонки, місця, вмістилища психічного життя в людині [7, с. 123].

У ролі локалізатора психічних переживань особи в аналізованих реченнях вживається також локативна форма іменника *груди*, наприклад: *І як тяжко й нудно робиться в грудях, і душу охоплює якесь незрозуміле страшне почуття, чи що буде, чи...* (А. Тесленко); – *Поїдем додому, – говорить Гликерія, якій від усього цього робиться в грудях якое порожньо, нудно і безнадійно* (В. Винниченко).

Розчленована форма представлення суб'єкта стану трапляється у реченнях, в яких емоційний стан маніфестують полісемічні, загально-оцінні предикативи та okazіоналізми.

Як відомо, у конструкціях на позначення внутрішнього стану суб'єкта, крім моносемічних предикативів, що становлять ядро поняттєвого поля “емоційний стан” (*зздрісно, жаль (жалко), шкода, образливо, соромно* та ін.), вживаються багатозначні предикативи (*боляче, легко, важко, солодко, гірко, весело, радісно, страшно, холодно, темно, ясно, хмарно, вітряно, тихо* тощо) [4, с. 51]. У семантичній структурі таких слів, крім лексико-семантичного варіанта “емоційний стан”, можуть функціонувати лексико-семантичні варіанти “фізичний стан”, “інтелектуальний стан” та “стан навколишнього середовища”.

До групи полісемічних предикативів входять:

1) предикативи, для яких значення емоційного стану є первинним і які, крім емоційного стану, за певних умов можуть маніфестувати стан навколишнього середовища, наприклад: *весело, радісно, сумно, страшно, лячно* тощо, пор.: *Володькові сумно* (У. Самчук) – *Зрізали очерет, і сумно стало на річці* (М. Хвильовий) – багатозначний предикатив *сумно* у першому реченні реалізує лексико-семантичний варіант “емоційний стан”, у другому – лексико-семантичний варіант “стан навколишнього середовища”;

2) предикативи, для яких значення емоційного стану є неосновним. У семантичній структурі таких слів первинним є лексико-семантичний варіант “стан навколишнього середовища” або “фізичний стан” (*похмуро, хмарно, вітряно, ясно, сонячно, темно, порожньо, затишно, холодно, тепло, боляче, важко, легко, солодко, гірко* та ін.), наприклад: *Надворі стало тепліше* – предикатив *тепліше* позначає стан навколишнього середовища; *Від цієї лайки їй захисту їй стало тепліше на серці* (М. Стельмах) – предикатив має значення емоційного стану; *Чи він землю розігрів, чи земля його, досить, що ялось робилося немов тепліше; в груди, в руки* (Б. Лепкий) – семантика предикатива – “фізичний стан особи”.

У реченнях із моносемічними предикативами емоційного стану розчленована форма позначення суб'єкта практично не трапляється. У зафіксованих нами одиничних випадках такого вживання вони входять у однорідний ряд із предикативами, для яких характерне поєднання з синтаксемами давальний відмінок імені особи + *на (у) душі (серці)*, у + родовий відмінок імені особи + *на (у) душі (серці)*, *на (у) душі (серці)* + родовий відмінок імені особи. Наприклад: *На душі у всіх справді було ялось важко, скучно і трохи соромно* (С. Васильченко) – у цьому реченні однозначні предикативи *скучно* і *соромно* сполучені з предикативом *важко*, домінантним у реченнях із суб'єктом стану, що має розчленовану структуру вираження.

З-поміж полісемічних предикативів у реченнях із розчленованою формою репрезентації суб'єкта емоційного стану (з вербалізованою або опущеною номінацією цілісного суб'єкта) вживаються:

1) предикативи груп “радість” і “сум”, для яких значення емоційного стану є основним, наприклад: *Маркові теж стає радісно на душі* (М. Стельмах); *І зараз на душі в нього так, як тоді: і сумно, і радісно* (А. Головка); *Сумно було в нього на душі* (Ю. Мушкетик);

2) предикативи, для яких первинною є локативно-статальна семантика (*тихо, тепло, світло, ясно, затишно, свіжо, холодно, темно, вітряно, хмарно* тощо): *Проте на душі в княгині було тихо* (В. Скляренко); *Од блакитних просторів на душі в мене було блакитно, тепло, просторо* (М. Коцюбинський); *Отак на душі в нього зараз, як у тому небі, – тоскно й похмуро...* (А. Шиян); *... від рівнотонного білого саява холодно й порожньо ставало на серці* (В. Шевчук).

Репрезентанти суб’єкта, що представляють його у розчленованому вигляді, сполучаються також із загальнооцінними предикативами та близькими до них за значенням предикативами *легко, важко (тяжко)*, конкретизуючи семантику згаданих слів, які можуть позначати не лише емоційний, а й фізичний позитивний чи негативний стан: *І славно, славно було мені на душі, так уже тепер не буває* (М. Стельмах); *І нині, як тиждень тому, було йому на серцю так важко, якби його столітній дуб придавив* (Б. Лепкий); *На серці стало легко* (З. Тулуб).

Конкретизуючи значення полісемічного предикатива, компоненти із суб’єктно-просторовою семантикою *на (у) душі, на (у) серці* виконують функцію нейтралізації полісемії. Зокрема, їх смислорозрізнавальна роль виявляється у реченнях із предикативами, основним значенням яких є значення “стан локусу”, а одним із можливих – “фізичний стан особи”, пор.: *Під кожухом тепло-тепло... І на серці тепло-тепло...* (Остап Вишня). У першому реченні суб’єкт стану формально не виражений, проте семантика предикатива *тепло* з огляду на контекст прозора: він маніфестує фізичний стан особового суб’єкта. Перехід до емоційно-статального значення у другому реченні забезпечується завдяки приєднанню-відмінковій формі *на серці*, яка, з одного боку, непрямо номінуючи людину, вказує на особовий характер стану, а з іншого боку, представляє суб’єкт не просто як фізичне тіло, а як психічне “я”, особистість, духовну сутність. Таким чином, суб’єктно-просторовий компонент є “лакмусовим папірцем” [8, с. 15] для розрізнення лексико-семантичних варіантів одного слова.

Локативно-статальні предикативи, які не позначають фізичних станів осіб (наприклад: *вітряно, хмарно, похмуро, порожньо*), можуть реалізувати емоційно-статальну семантику лише за умови, що суб’єкт має розчленовану форму вираження, пор.: **Мені нехмарно* (речення сприймається як ненормативне) – *Хвалити Бога, на душі нехмарно* (Л. Костенко); **Мені вітряно – На душі в Максима було холодно, вітряно, незатишно* (Ю. Мушкетик). У подібних випадках компоненти *на (у) душі, на (у) серці* є облігаторними.

Оказіональні утворення на позначення емоційного стану для реалізації своєї семантики також потребують наявності у реченні суб'єктно-локативних компонентів, наприклад: *Чого ж то на серці так льодовиково, наче війнуло снігами в жнива?* (Д. Павличко); *... на нас сірї шинелі скривавлені й пошматовані, і в душі також сіро й пошматовано...* (А. Головка); *Каламутно в серці* (А. Головка); *Блакитно на душі...* (М. Вінграновський). Без суб'єктно-локативних компонентів такі предикативи не можуть організовувати речення, пор.: **Мені льодовиково*; **Мені пошматовано*; **Мені каламутно*; **Мені блакитно*.

Предикативи, семантика яких є достатньо прозорою без компонентів *на (у) душі, на (у) серці*, у сполученні з ними можуть змінювати своє значення. Наприклад, у реченнях *І дивно-дивно було йому на серці* (З. Тулуб); *Чудно було в Мальви на душі* (Р. Іваничук); *Гриць не відходить ще зараз з місця, порається коло коня, підіймає червоні її цвіти, і чудно стає йому на серці* (О. Кобилянська) предикативи, що самі по собі передають стан здивування (пор.: *Однак дивно мені – зразу стільки дідів колоди обсіло* (Ю. Мушкетик), тобто *Мене здивувало те, що зразу стільки дідів обсіло колоди*), під впливом суб'єктно-локативних компонентів *на серці* і *на душі* набувають іншого значення. Вони характеризують стан експерієнсива як дивний, незрозумілий, такий, якому не можна дати точне визначення. Таким чином, речення на зразок *Йому дивно на серці, Їй чудно на душі* і *Йому дивно, Їй чудно* не тотожні за своєю семантикою.

Отже, виражений предикативом емоційного стану предикат відкриває позицію суб'єкта емоційного стану. У типових випадках її займають назви осіб у формі давального відмінка. Замість особових номінацій у досліджуваних реченнях можуть уживатися іменники *душа* і *серце*, що позначають умовно відокремлені від людини духовні органи, у яких зосереджується емоційне життя особи і які наділені здатністю незалежно від неї відчувати емоційний стан. Уявлення про локалізацію емоцій у певних частинах фізичного чи духовного “я” відбиті й при розчленованому способі представлення експерієнсива за допомогою двох номінацій: особового імені у формі давального або родового відмінка, яке репрезентує суб'єкт як цілісну істоту, та іменника-партитива, що має форму просторового компонента (*на (у) душі, на (у) серці*) і позначає носія емоційного стану через найменування його складника. Ці сполуки можуть скорочуватися за рахунок вилучення з поверхневої структури речення лексеми на позначення особи. Виразником експерієнсива у таких випадках є лише партитив у формі місцевого відмінка, що представляє суб'єкт як пасивну оболонку, місце, у межах якого розгортається емоційний стан.

Література

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, 1974. 367 с.

2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ, 1992. 224 с.
3. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. Київ, 1987. 232 с.
4. Кендюшенко А.Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками. Мовознавство. 1990. № 4. С. 50–54.
5. Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення. Луцьк, 2007. 184 с.
6. Межов О.Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць, Луцьк, 2012. 464 с.
7. Одинцова М.П. Слово в семантической структуре высказывания: лексические значения слов-синонимов “душа” и “сердце” в сфере обозначения произвольных действий и состояний человека. Деривация и номинация в русском языке. Межуровневое и внутриуровневое взаимодействие: межвуз. темат. сб. науч. тр. Омск, 1990. С. 117–138.
8. Рискаль Н.М. Системні відношення слів категорії стану в сучасній російській мові: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1993. 20 с.
9. Семенюк О.А. Компоненти з об'єктною семантикою у структурі речень із предикативами емоційного стану. Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. 2005. Вип. 13. С. 64–67.
10. Скаб М. В. Граматичні засоби вираження концепту. Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 75–81.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 18.09.2018 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Аркушиним Г.Л.*

COMPONENTS WITH SUBJECT SEMANTIC IN THE STRUCTURE OF SENTENCES WITH PREDICATIVES OF EMOTIONAL STATE

O. Semeniuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University; Department of Ukrainian
Language; 76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenko Str., 57;
tel. +380(342)59-60-08; e-mail: ok.semeniuk@gmail.com*

The article is dedicated to the investigation of the subjective components of the semantic structure of the sentences with the predicatives of emotional state. It deals with the lexical content of the subjective syntaxemes, means of the formal representation of subjects of emotional state, peculiarities of their correlation with the elements of the denotative situation, presented in the analyzed sentences.

Key words: *predicatives of emotional state, predicate, subject of emotional state.*